

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІМ. І. Ф. КУРАСА
ЦЕНТР ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Митці на прицілі

Микола

ХВИЛЬОВИЙ

**Авторський текст,
упорядкування документів,
примітки, підбір ілюстрацій
Юрія Шаповала**

Харків
«ФОЛІО»
2025

ДИСКУСІЯ, ЩО ПОТРЕБУЄ ЗАВЕРШЕННЯ

Від упорядника

У 2018 році письменник Сергій Жадан, розмірковуючи про долю й творчість Миколи Хвильового, писав: «Раптом виявилося, що дискусія, спричинена Миколою Григоровичем у 20-х роках минулого століття, потребує завершення (щонайменше — продовження). Виявилося, що історія зробила дивовижний фініт і переважна більшість вихідних позицій наших літературних (і не лише) дискусій за останні сто років мало змінилася. Українці так само прагнуть відірватись від колишньої (ну принаймні формально колишньої) метрополії, вбачаючи єдину альтернативу в орієнтації на Європу... Більшовицьке керівництво, що вбачало в позиції Хвильового загрозу, просто назвало речі своїми іменами. Безперечно, він був їхнім ворогом. Оскільки був передусім українським письменником. І скільки б він після цього не апелював до пролетаріату — значення це особливого вже не мало»¹.

Яскравим підтвердженням наведених слів є ще недрукований документ, який я вирішив помістити в документальній частині цієї книжки. Ідеться про виступ Миколи Хвильового на пленумі ЦК КП(б)У в червні 1926 року. Усе це зібрання за заведеним партійним ритуалом було присвячено нібито політиці українізації. Проте, по суті, це було політичне аутодафе над тодішнім наркомом освіти Олександром Шумським²,

¹ Сергій Жадан про постать Миколи Хвильового й гасло «Геть від Москви!». — Радіо Свобода. — 2018. — 13 грудня // [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/29652031.html>.

² Шумський Олександр Якович (1890–1946) — член Української Центральної Ради в 1917-му — січні 1918 року. З 1918 року був членом УПСР, згодом боротьбист. З 1920 року — член партії більшовиків. У 1924 році — завідувач Агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У.

а отже, і над тими, кого нарком підтримував. До кола цих осіб належав і Микола Хвильовий.

На пленумі номенклатурні оратори за визначеним завданням і звичною методикою викривали Шумського. Він вимагав, щоб на керівні посади в Україні висувалися місцеві кадри, а не скеровані з Москви. Так виник його конфлікт із впливовим сталінським клеветником Лазарем Кагановичем¹, який був скерований Сталіним до України, щоб очолити ЦК КП(б)У 1925 року. У полум'яних більшовицьких філіппіках неодмінно був присутній і Микола Хвильовий. Та для багатьох учасників засідання стала певним шоком фізична присутність Хвильового на пленумі. Як виявилось, він терпеливо висидів усе засідання, вислухав докори й політичні звинувачення на свою адресу, а наприкінці засідання отримав слово.

Тепер ви можете прочитати текст його виступу, який друкується вперше. У ньому міститься, можливо, найкраще пояснення позиції Хвильового й Шумського. Ось воно: «Зараз говорили про українізацію, а я, гадаю, що нині стоїть питання не про українізацію, а про етапи національної

У 1924–1927 роках — нарком освіти УСРР. Вступив у конфлікт з Лазарем Кагановичем, був обвинувачений у націонал-ухильництві. У 1927–1929 роках — ректор Ленінградського інституту народного господарства імені Ф. Енгельса, ректор Ленінградського політехнічного інституту. У 1930–1931 роках — заступник завідувача Відділу агітації та масових кампаній ЦК ВКП(б), у 1931–1933 роках — голова ЦК Спілки працівників освіти. Заарештований 13 травня 1933 року. Засуджений до 10 років таборів. Вів уперту боротьбу проти сфальсифікованих обвинувачень. У 1935 році ув'язнення йому замінили засланням на 10 років. У 1937 році на нього було заведено справу-формуляр. Після закінчення терміну заслання ще три роки не мав дозволу виїхати з місця заслання. У 1946 році під час повернення в Україну вбитий співробітниками МГБ СРСР.

¹ Каганович Лазар Мойсейович (1893–1991) — радянський політичний діяч, член РСДРП(б) з 1911 р., у 1925–1928 рр. — генеральний секретар ЦК КП(б)У, з 1926 р. — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б), 1928 р. відкликаний до Москви. Після цього до 1957 р. обіймав керівні посади в партійному апараті та уряді СРСР. Був одним з організаторів масових репресій. 1961 р. виключений із КПРС за участь в «антипартійній групі Молотова — Маленкова — Кагановича» (внутрішньопартійне угруповання, що намагалось усунути М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС). Смерть Кагановича наприкінці липня 1991 р., у переддень колапсу Радянського Союзу і краху КПРС, сприймалась як символ кінця старої епохи й початку кардинальних змін.

трансформації, яку проходить Україна... Українська нація виходить зі свого стану етнографічного і переходить в культурний стан, і я говорив: оскільки це так, остільки ми мусимо зробити з цього відповідні висновки... Динаміка економічного розвитку стоїть за українську культуру і тому нам треба стати на боці української культури і зробити її на Україні гегемоном. Тоді, звичайно, можна буде говорити про рівноправність мов. Бо поки українська культура не буде гегемоном, доти слова про рівноправність мов залишаться словами»¹.

Ці слова можна вважати *profession de foi* Шумського, Хвильового й усіх, хто розумів: Росія завжди поборювала й почала за більшовиків знов поборювати все, що сприяло перетворенню зручних для керівництва українських «тубільців» в націю. Я не надрукував фінальні, сказати б, підсумкові слова Миколи Скрипника². Нічого особливого він не сказав. Наголосив, що «взаємини російської культури і української культури не йдуть шляхом протиставлення, через боротьбу, як було заявлено Хвильовим, а шляхом дружньої роботи...»³. Те, що вимагалось, було Скрипником виголошено. Та водночас йому вистачило мудрості додати: «Гадаю, що приймати до обговорення заяву, що її склав тут тов[ариш] Хвильовий, не можна... Партія, як я казав, лінію намітила і не буде обговорювати заяви будь-якого письменника»⁴.

Попри дещо обурливу форму, ці слова продовжили життя Миколі Хвильовому, адже, поза сумнівом, обговорення його виступу цілком могло закінчитися його виключенням з партії, таким собі «вовчим білетом» без надії на майбутнє. Скрипнику вистачило мудрості не підставити в червні 1926 року голову Хвильового під політичну гільйотину, що працювала під керівництвом Лазаря Кагановича.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 79 зв.

² Скрипник Микола Олексійович (1872–1933) — більшовицький діяч, один з ідеологів політики українізації. У 1927–1933 рр. — народний комісар освіти УСРР. Після обвинувачень у націоналізмі 7 липня 1933 року наклали на себе руки.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 80.

⁴ Там само. — Арк. 80 зв.

Іван Кошелівець¹, автор найкращої біографії Миколи Скрипника, вбачав лінію поділу між такими діячами як Шумський і Хвильовий, з одного боку, і Скрипником — з другого, у питанні стосунку України до Росії: «При повній однозгідності зі Скрипником щодо економічної і культурної самодостатності України, включно з konieczністю комуністичного устрою для неї, націонал-комуністи були переконані в тому, що так ясне кожному сьогодні: самостійність України (яку вони знову ж вважали так само конечною, як і Скрипник) нездійсненна в союзі з комуністичною Росією в такій самій мірі, як і з царською. Скрипник же вважав, що стара захланна Росія, яка гнобила колись підкорені нею народи, назавжди революцією похована»².

Виразно-трагічним визнанням згаданої Кошелівцем помилки Скрипника став його власний постріл у скроню 7 липня 1933 року. Він пролунав після того, як від нього жорстко й кількаразово керівники КП(б)У вимагали зізнання у «націоналістичних» та інших «збоченнях». Трохи раніше, 13 травня 1933 року, свою правоту — і знов-таки пострілом у власну скроню — довів Микола Хвильовий.

Іван Дзюба³ в публікації, присвяченій Миколі Хвильовому, слушно констатував, що сторінки преси на початку 1930-х років «нагадували відьомський шабаш. З перспективи часу

¹ Кошелівець Іван Максимович, справжнє прізвище Ярешко (1907–1999) — літературознавець, критик, есеїст та перекладач, доктор філософії, редактор відділу літератури в словниковій частині «Енциклопедії українознавства». У роки німецької окупації жив у Харкові, у 1944 році виїхав на Захід, перебував у таборах переміщених осіб в Австрії, згодом оселився в Мюнхені. Там розпочав редакційну працю спочатку в часописі «Сучасна Україна» (1951–1955), згодом, спільно з Ю. Лаврінком, — в «Українській літературній газеті» (1955–1960). Після заснування журналу «Сучасність» очолював редакційну колегію (1961–1966, 1976–1977, 1983–1984). Був видавцем творів В. Симоненка, І. Світличного, Є. Сверстюка та ін. Автор праць «Нариси з теорії літератури. Вип. 1. Вірш» (1954), «Сучасна література в УРСР» (1964), «Микола Скрипник» (1972), «Олександр Довженко» (1980), «Розмови в дорозі до себе» (1985) та ін.

² Іван Кошелівець. Микола Скрипник. — Мюнхен: Видавництво «Сучасність», 1972. — С. 167.

³ Дзюба Іван Михайлович (1931–2022) — український літературознавець, літературний критик, громадський діяч, дисидент радянських часів, Герой України (2001), академік НАН України, другий міністр культури України (1992–1994).

зрозуміло: партії треба було зламати опір української інтелігенції напередодні великого наступу на селянство — щоб нація була безмовною. Вже непотрібне було «визнання помилок» — потрібна була цілковита капітуляція»¹. Публічне каяття, ціна якому була добре відома, стало свого роду супроводом творчого життя Хвильового. А от цілковитої капітуляції всесильні влада й чекісти ніколи не дочекались від нього: він сам поставив крапку у своїй біографії, не чекаючи, коли це зроблять чекісти.

Про меандри його життя, про його творчість написано й надруковано чимало. Проте, як видається, увесь цей дорожок посутньо доповнює книжка, що ви її тримаєте в руках. Це видання базоване насамперед на розсекречених документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) зі справи-формуляра, на матеріалах колишнього архіву Компартії України, а тепер — ЦДАГОУ, на матеріалах преси, а також інших публікаціях.

Коротко скажу про те, що таке справа-формуляр. Якщо висловлюватися лапідарно, то це попросту концентровані інформації різного характеру, акумульований «компромат» на ту чи ту особу, за якою співробітники комуністичної спецслужби пильнували певний (короткий або довгий) час, «намічаючи» цю особу для якихось наступних дій (арешту, знищення, використання проти інших тощо). Повідомлення інформаторів, агентурні донесення, робочі зведення, спецповідомлення, перлюстроване листування та багато інших матеріалів — неодмінне меню будь-якої справи-формуляра.

Зі сторінок справи-формуляра постає не лише позбавлений будь-якої ретуші Микола Хвильовий, а й ті, хто (в силу різних обставин) його не розумів, у чомусь підозрював або заздирив його таланту, ставився до нього як до конкурента. Цих людей використовували чекісти для збирання потрібних інформацій, створення певного образу Хвильового.

Цей чекістський інформаційний конструкт, що ви його знайдете на сторінках цієї книжки, органічно вмонтовувався

¹ Дзюба І. М. З криниці літ. У 3 т. — Том 3. Літературні портрети; Дніпровський меридіан; Зі спогадів. — Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 297.

у визначений більшовиками спектр небезпек для панівного режиму. Надруковані документи дають змогу також відчутти особливості часу, події якого вони відбивають, той колорит, який неможливо відтворити за допомогою, скажімо, лише дат або цифр. Ось чому цю книжку можна читати і як своєрідний детектив, де в центрі інтриги неординарна, яскрава особистість Миколи Хвильового.

У книжці надруковано практично все, що є у справі-формулярі С-138. Її завели у 1930 році, а тому поповнювалася вона недовго. Вміщені в цьому виданні чекістські та інші документи й матеріали мають суцільну нумерацію, заголовки належать упорядникові. Усі документи друкуються мовою оригіналу за сучасним правописом зі збереженням стилістичних особливостей. Очевидні орфографічні помилки виправлено без застережень, а уточнення подано у квадратних дужках. Збірник доповнено науково-інформаційним апаратом (списком скорочень, коментарями, іменним покажчиком), а також ілюстраціями. Наприкінці кожного документа вміщено контрольно-довідкові відомості, «легенди», в яких вказано назву архіву, номер справи, аркуша, спосіб відтворення.

Книжка містить також мою наукову розвідку, що допоможе контекстуалізувати й концептуалізувати теми й сюжети, що містяться в документах.

Висловлюю щиру подяку всім, хто сприяв появі цього видання, зокрема колишньому директорові ГДА СБУ *Андрієві Когуту*, директорці Центрального державного архіву громадських об'єднань України *Ользі Бажан*. Дякую за допомогу моїм багатолітнім друзям-науковцям з Харкова *Ігорю Шуйському та Вадиму Золотарьову*.

Окрема щира подяка видавництву «Фоліо» за інтерес до Миколи Хвильового, амбівалентної, але надзвичайно цікавої особи.

Юрій ШАПОВАЛ,
доктор історичних наук, професор

Лютий 2024 року

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ: ГРА В ЖИТТІ, ЖИТТЯ БЕЗ ГРИ

Розпочну цитатою зі статті Юрія Шевельова¹ «Хвильовий без політики»: «У Хвильового в “Арабесках” є чудесне місце, що його я радий би перечитувати кожному, хто береться писати щось про Людину 13 травня. Хвильовий оповідає Марії свою “автобіографію”. Виявляється, він був незаконним сином “горняшки”, що його взяв на виховання бездітний чиновник. Потім у чиновника народився власний син, і тут то почалася трагедія і прийманого батька, і приймака сина. Тут Хвильовий перериває своє оповідання, і Марія запитує його: “— Слухай, Nicolas! А що ж далі? Як же з твоїм чиновником?”. І Хвильовий відповідає на те: “— Маріє! Ти наївнічаєш. Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова”. Це — один з ключів до творчості Хвильового. Скільки критиків Хвильового осмішили себе, бо не відчували запаху слова, не розрізняли гри від життя чи, може, краще сказати, гри в житті від життя без гри»².

КОМУНІСТ, КОМУНАР, РОМАНТИК, «НАЦІОНАЛ-ШОВІНІСТ»

Ризикну стверджувати, що саме чекісти й переймалися в першу чергу відшукуванням різниці між тією грою в житті, яку так вміло вів Микола Хвильовий і його реальним життям,

¹ Шевельов (Шерех) Юрій Володимирович (1908–2002) — славіст-мовознавець, історик української літератури, професор Гарвардського й Колумбійського університетів. Автор фундаментальної праці «Історична фонологія української мови», дослідження «Українська мова в першій половині двадцятого століття» та ін.

² Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. II. Літературознавство. — Упорядник І. Дзюба. — Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія, 2008. — С. 274.

настроями, намірами. Саме це підтверджує справа-формуляр, документи якої містить ця книжка.

Працюючи свого часу з аналогічними справами, заведеними на Михайла Грушевського, Олександра Шумського¹, Олександра Довженка², Миколу Бажана³, я не мав жодного сумніву, що справа на Миколу Хвильового також виникла закономірно.

Якщо, наприклад, згадати про справу-формуляр на Михайла Грушевського, то її поява була детермінована самою (одіозною для більшовиків) особою колишнього лідера Укра-

¹ Див.: Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи. — Київ — Львів: Україна модерна, Українські пропілеї, 2017.

² Див.: Шаповал Ю. Хоча репресований не був. Олександр Довженко у світлі його справи-формуляра // Репресовані кінематографісти. Актуальна пам'ять. Статті й документи. — Київ: «Кіно-Театр»; «АРТ КНИГА», 2017. — С. 45–54; «Це голос Довженка». Юрій Шаповал про справу кінорежисера з архівів радянських спецслужб // Локальна історія. Журнал про минуле і сучасне. — 2020. — № 5. — С. 16–21; Олександр Довженко. Авт. Текст, упоряд., док., прим., підбір іл. Ю. І. Шаповал. у 2-х томах. — Харків: Фоліо, 2022; Шаповал Ю. Непрошений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби. — Варшава — Київ — Харків: Volumina. Daniel Krzanowski, 2022.

³ Бажан Микола Платонович (1904–1983) — поет, перекладач, громадський діяч. Син військового топографа Армії УНР. Заслужений діяч мистецтв Грузинської РСР (1964), Заслужений діяч мистецтв УРСР (1966). Лауреат Сталінської премії (1946, 1949), Державної премії УРСР (1971) і Ленінської премії (1982). Герой Соціалістичної Праці (1974). Був нагороджений п'ятьма орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, двома орденами Трудового Червоного Прапора. Академік АН УРСР (з 1951). Після закінчення Уманського кооперативного технікуму у 1921–1923 роках навчався в Київському кооперативному інституті. У 1923–1925 роках навчався у Київському інституті зовнішніх зносин. З 1923 року почав друкуватись. У 1929–1932 роках — редактор Київської кінофабрики («Українфільм»), працював у ВУФКУ в Харкові. У 1925–1932 роках редактор журналу «Кіно». Постійно був у полі зору ГПУ, від арешту його врятувала співпраця з чекістами. Є версія про те, що Бажана врятував Сталін, сказавши на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) про вдалий переклад Бажаном текстів Шота Руставелі. У 1940 році вступив до ВКП(б), з того самого року член Президії Спілки радянських письменників України. У роки нацистсько-радянської війни був редактором газети «За Радянську Україну». У 1943–1948 роках — заступник голови Ради Народних Комісарів/Ради Міністрів УРСР. Це примусило чекістів закрити на нього справу-формуляр і звільнило від обов'язків агента «Уманського». У 1953–1959 роках був головою правління Спілки письменників України, у 1958–1983 роках — головний редактор Головної редакції Української Радянської Енциклопедії. У 1978 році «підкоригував» текст Гімну УРСР, написаний у 1949 році Павлом Тичиною. Бажан замінив два рядки, викинувши згадку про Сталіна, якому у 1930-х роках присвятив вірш «Людина стоїть в зореноснім Кремлі».

їнської Центральної Ради. Після повернення Грушевського з-за кордону навесні 1924 року в комунізовану Україну тодішні можновладці мали всі підстави не довіряти своєму колишньому політичному супротивнику, вбачаючи в його думках і діях «подвійне дно», підозрюючи його в якихось антирадянських намірах і настроях¹.

Ще на початку 1990 років я вперше ознайомився зі значно меншою за обсягом — всього один том (у Грушевського — вісім, у Довженка — чотири), але не менш цікавою справою-формуляром на Хвильового². Останній був членом більшовицької партії з 1919 року. Подейкували, що встиг навіть послужити у ЧК. Цей міф дехто повторює донині, хоч він не має нічого спільного з реальним життям Хвильового, а також документального підтвердження. Проте цей «пролетарський письменник», член партії в чекістів і більшовицького керівництва довіри не викликав.

Сам Хвильовий у власноруч написаній у листопаді 1924 року «Короткій біографії» не особливо приховував свої вади, наголошував, що ідеологічно він вважає себе марксистом-комуністом. І водночас зізнається: «В психіці я себе таким не можу вважати»³. Понад те, Хвильовий далі пише, що симпатизував опозиції, не поводився рішуче, коли це треба було робити, висловлював сумнів, чи взагалі має право носити партійний квиток, чи не є баластом для партії. І тут нове, зовсім нехарактерне для радянських літераторів одкровення: «Не завжди я однаково відповідаю на ці запитання. І це зрозуміло: в мені, романтикові, мрійникові — завжди вирує внутрішня боротьба»⁴. Завершувалася ця його коротка біографія такими словами: «В усякому разі, я з більшою впевненістю називаю себе комунаром, ніж комуністом. Це прошу взяти до уваги і зробити відповідні висновки»⁵.

¹ Докладніше див.: Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — Київ: «Україна», 1996; Шаповал Ю. І. М. С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра // Український історичний журнал. — 2001. — № 4. — С. 140–161.

² Див.: Галузевий державний архів (далі — ГДА) Служби безпеки України (далі — СБУ), Київ. — Справа С-183.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1852. — Арк. 79.

⁴ Там само. — Арк. 80.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1852. — Арк. 80.

Я вирішив відкрити документальну частину цього видання саме «Короткою біографією» 1924 року. Вона написана в листопаді в Харкові й адресована трійці (тобто комісії з трьох осіб) під час партійної чистки. Хвильовий просив зробити висновки щодо нього. Проте ключові висновки, на мою думку, робили насамперед чекісти, й про це ще йтиметься.

Тут варто знову згадати Юрія Шевельова. Він наголошував, що не лише політичні висловлювання, а й позаполітична сторона творчості Миколи Хвильового мала величезне політичне значення. Тим, що вона виводила українську літературу й українську людину з провінційності й ставила її віч на віч зі світом як рівного партнера. Саме тому ортодоксальні більшовики й ті, хто їм слугував, «атакували не тільки протирадянські моменти у творчості Хвильового та його кола, а й цілком позаполітичні... Боротьба велася не тільки за чи проти радянсько-російської влади. Боротьба велася також за чи проти існування повноцінної української людини»¹.

Тож не дивно (хоч колись мене це дивувало), що на Миколу Хвильового, який у травні 1933 року завершив свою (оприлюднену ще в часи горбачовської «перебудови») передсмертну записку заздоровницею на честь компартії, у 1930 році завели справу-формуляр. Він (за чекістською новомовою) проходив «за забарвленням обліку» («по окраске учета») як «націонал-шовініст»².

Ще цікавіше й симптоматичне те, що в справі є документи, які стосуються періоду до 1930 року. Вони підтверджують: Микола Хвильовий значно раніше був у полі зору ГПУ, а радше важливої складової частини цього відомства — політичного контролю. Пильнуючи за українським культурним життям, аналізуючи те, що вже було надруковано тогочасними письменниками чи те, що мало друкуватися, чекісти, зрозуміло, збирали інформацію й про авторів цих публікацій. Про їхні настрої, плани, непублічні висловлювання й судження. У полі зору був і Хвильовий. Це засвідчують повідомлення агентів та інформаторів під криптонімами «Вело», «Влас», «Гап», «Го-

¹ Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. II. Літературознавство. — Упорядник І. Дзюба. — С. 286.

² Див.: ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183 — Арк. 109.

лубой», «Дмитрчук», «Донбассовец», «Ленинградец», «Літератор», «Зірка», «Осторожный», «Профессор», «Сценарист», «ЯГЕ» та інші.

Проте у 1930 році чекістський інтерес до харизматичної особистості Хвильового вступив у нову фазу: стеження за ним набуло тотального характеру. За чекістськими канонами того, за ким стежили, слід було «замаркувати», він повинен був мати криптонім, псевдонім. Хвильовому вигадали псевдонім «Вальдшнеп». Радше, з огляду на те, що письменник за життя був пристрасним мисливцем¹. А можливо, через те, що саме так називався знаменитий і незавершений роман Хвильового.

До речі, в історії зберігання справи були цікаві моменти. У січні 1947 року у МГБ УРСР до неї зверталися у пошуках «компр<ометуючих> матеріалів»². Цілком імовірно, що це могло бути через вкотре розпочату тоді кампанію шельмування «українських націоналістів». У квітні 1955 року справу було визнано такою, що не має «оперативної та історичної цінності»³. Саме тоді, через 22 роки після самогубства Хвильового і — що дивовижно — саме 13 квітня (13 — це було улюблене число письменника) справу припинили й вирішили знищити. Проте зрештою не знищили. Залишили в архіві як таку, що має «історичне значення». У 1977 році її знов переглянули й залишили на зберігання⁴. Проте дотепер не зовсім зрозуміло, чи вилучали щось важливе з підшитих до справи-формулярів паперів.

¹ Син письменника Миколи Куліша Володимир у своїй книжці спогадів «Слово про будинок “Слово”» написав: «...Хвильовий дуже любив полювати. Звичайно всі думали й мали причину так думати, що на тих полюваннях більше полюють за пляшкою, як за качками чи зайцями. Хоч і це, звичайно, бувало, але, як мені говорив колись тато, на полюванні можна було вільно порозмовляти, говорити щиро й відверто, від душі. Можливо, після таких полювань, верталися додому молодшими, з заспокоєною на деякий час душею. Природа давала відпруження і спокій. Тому в тяжкі моменти бурхливого й вічно неспокійного життя Хвильовий раптом зникав на день, два, або й на тиждень. Блукав понад озерами, просиджував довгі години в “тязі”, спав в очеретових шатрах і думав, думав, думав». (Куліш В. Слово про будинок “Слово”. Спогади. — Торонто: «Гомін України», 1966. — С. 18).

² Див.: ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183 — Арк. 110.

³ Див.: ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183 — Арк. 141 зв.

⁴ Там само.

На початку 1990-х років, мені (через певні й не від мене залежні обставини) не вдалося ретельно попрацювати над нею й надрукувати розвідку. Пізніше до цього мене підштовхнуло створення документального фільму «Цар і раб хитрощів», присвяченого Миколі Хвильовому. До роботи над фільмом у 2008–2009 роках мене залучила режисер Ірина Шатохіна (вона працювала тоді в Національній телекомпанії України).

Важливим імпульсом для моєї роботи стала також цінна публікація професора Григорія Грабовича під назвою «Символічна автобіографія у прозі Миколи Хвильового»¹. Грабович наголошував, що сенс символічної біографії полягає не так у готовності письменника виявляти ключові моменти свого внутрішнього та прихованого життя, як у наданні їм наративної тяглості й певної наративної автономії. На думку дослідника, кожному, хто хоч поверхово знайомий із життям і творчістю Хвильового, «парадигма символічної автобіографії здається особливо доречною. Власне, одним із головних завдань у перечитанні Хвильового... є відрізнити поверхневі (функціонально біографічні, ідеологічні тощо) моменти від глибших психологічних структур, які через посередництво наративу регулюють взаємодію між життям і творчістю Хвильового, фактично модулюють одне через інше. Без жодного сумніву, найразючішим і найдраматичнішим із цих моментів є кінець Хвильового, його самогубство... Це самогубство не тільки оприявнює драматичність і підставовий автотематизм, а й указує на істотну рису, яка поєднує Хвильового з іншими видатними письменниками: глибоку, надприродну здібність програмувати власну рецепцію»².

Аналіз публікації Григорія Грабовича, робота над документальним фільмом, в якому мені довелося виступати в ролі співавтора сценарію, консультанта та наратора, і неодноразове перечитування справи-формуляра — все це переконало: головною причиною кривавого happening'у, влаштованого для себе Хвильовим 13 травня 1933 року, була його перманентна внутрішня амбівалентність, психологічний розлам, гра, що її

¹ Див. у книзі: Грабович Г. Тексти і маски. — Київ: Критика, 2005. — С. 237–257.

² Див. у книзі: Грабович Г. Тексти і маски. — Київ: Критика, 2005. — С. 239–240.

спробував вести письменник із системою та (зрештою) із самим собою. Ця гра виявилась фатальною.

Саме це я прагнув насамперед показати в упорядкованій мною книжці, що вийшла друком у 2009 році¹. У ній було вміщено дві наукові розвідки — літературознавця професора Володимира Панченка (1954–2019) і мою. Книжка мала резонанс, її прочитали фахівці. Зокрема, дослідниця зі США Майгіл Фавлер у своїй рецензії писала: «Багата колекція документів Шаповала дає можливість переглянути стосунки між митцями та офіційними особами, а також між радянською Україною та Москвою. Що Хвильовий, його колеги та співробітники ГПУ мали на увазі під радянською українською мовою? Що означало бути письменником у молодій радянській державі, не в Москві, а на прикордонні (in the borderland)? Трагедія може бути не в тому, що Хвильовий мав внутрішню амбівалентність, а навпаки: він був пристрасно залучений до розбудови Радянської України, і в цій пристрасній заангажованості розчарувався»².

Польський дослідник Павло Крупа, який присвятив Хвильовому спеціальне дослідження, зазначає: «Поза сумнівом, книжка «Полювання на “Вальдшнепа”» є одним із найважливіших досліджень стосовно біографії Хвильового... Зібрані документи не стільки розкривають цілком невідомі факти, що впливають на наше попереднє розуміння життя письменника, скільки становлять важливий матеріал, що уточнює його біографію»³.

Уже на момент виходу видання було зрозуміло, що робота з вивчення маловідомих фактів із життя і діяльності Миколи Хвильового потребує завершення. Я ознайомився з невідомо-

¹ Див.: Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий. Упорядник Ю. Шаповал. — Київ: Темпора, 2009.

² Fowler Mayhill C. Iurii Shapoval, ed., *Poliuvannia na Val 'dshneps: Rozsekrechenyi Mykola Khvyl'ovyi* (Hunting for Woodcock: Mykola Khvyl'ovyi Declassified), introduction and commentary by Iurii Shapoval and Volodymyr Panchenko. 295 pp. Includes DVD *Tsar' i rab khytroshchiv* (Tsar and Slave of Wiles). Kyiv: Tempora, 2009. ISBN 13 978-9668201851 // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. — 2012 Spring. (New Series). — Volume 13. — Number 2. — P. 500.

³ Krupa P. Na Zachyd i Z dala od Moskwy? Publicystyka Mykoly Chwyloego lat 1925–1926. Historia-idee-konteksty. — Krakow: Universitas, 2018. — S. 20.

мими раніше архівними документами, розшукував невідомі факти щодо життя й діяльності Хвильового, читав публікації, що цього стосувалися. Так поступово складалася книжка, що ви її тримаєте в руках.

Микола Хвильовий вважав себе романтиком. Проте його романтизм увійшов у конфлікт з неромантичним часом. Нова економічна політика, вимушено запроваджена більшовиками у 1921 році, принесла згасання революційних ілюзій (у тих, хто їх мав). Кристалізація сталінської диктатури вимагала переродження вчорашніх бунтівників, «борців за народну справу» на слухняних бюрократів, що мали б лише схвалювати генеральну партійну лінію й підлаштовуватися під її зміни.

Становлення ідеологічного й політичного монізму, утвердження «єдиної та неподільної» більшовицької, червоної, але таки імперії, девальвувало декларації про національне відродження колишньої «тюрми народів» (так називали Російську імперію) навіть в обмежених рамках офіційно запровадженої у 1923 році політики коренізації (а отже, й українізації). Того року в резолюції XII з'їзду РКП(б) було записано, що імперський спадок полягає в пережитках великодержавного шовінізму, який є відбиттям колишнього привілейованого становища великоросів. Ця спадщина виявляє себе в хитливо-зневажливому й байдужому бюрократичному ставленні російських радянських чиновників до потреб національних республік. «За таких умов, — йшлося далі в резолюції, — розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українського, азербайджанського, узбецького, киргизького та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоруського шовінізму є першим завданням нашої партії»¹.

Та резолюція партійного з'їзду — це одна річ, а реальне життя демонструвало щось інше. Ще щось інше добре проілюстрував один з героїв Хвильового, заявляючи, що компар-

¹ XII съезд РКП(б)/ 17–25 апреля 1923 года/ Стенографический отчет. — Москва: Политиздат, 1968. — С. 693–694.

ЗМІСТ

Дискусія, що потребує завершення. <i>Від упорядника</i>	3
Список скорочень	9
<i>Юрій Шаповал</i> . Микола Хвильовий: гра в житті, життя без гри .	13
ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ	81
1924	
Коротка біографія. 20 листопада 1924 р..	83
1925	
Самійло Щупак. Псевдомарксизм Хвильового. Грудень 1925 р. .	92
1926	
3 виступу Олександра Шумського на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. 12 травня 1926 р.	105
3 доповіді Володимира Затонського на червневому Пленумі ЦК КП(б)У. 4 червня 1926 р..	109
Виступ Миколи Хвильового на червневому 1926 року пленумі ЦК КП(б)У. 5 червня 1926 р..	120
Заява групи комуністів членів ВАПЛІТЕ. 1 грудня 1926 р.	126
Анонімний відгук про творчість Миколи Хвильового. Орієнтовно 1926 р..	129
1927	
3 робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 11 жовтня 1927 р.	136
3 робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 5 грудня 1927 р.	138
3 робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 6 грудня 1927 р.	139
Робоче зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. Грудень 1927 р..	140
1928	
3 робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 13 січня 1928 р..	143

З робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 19 січня 1928 р.	149
3 постанови Політбюро ЦК КП(б)У про ВАПЛІТЕ. 21 січня 1928 р.	150
Уривок з перлюстрованого листа Миколи Хвильового до Михайла Ялового. 7 лютого 1928 р.	152
Лист Миколи Хвильового до редакції газети «Комуніст». 22 лютого 1928 р.	160
Витяг з робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 30 березня 1928 р.	164
Донесення агента «Літератора». 30 березня 1928 г.	165
Витяг з робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 23 жовтня 1928 р.	166
З робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 24 листопада 1928 р.	167
Витяг з робочого зведення ГПУ УСРР. 1928 р.	168
Фрагмент анонімного відгуку про творчість Миколи Хвильового. 1928 р.	169
Повідомлення інформатора. Імовірно 1928 р.	170
Андрій Хвиля. Від ухилу у прірву (Про «Вальдшнепи» Хвильового). 1928 р.	171

1929

Уривок з публікації львівського «Господарсько-кооперативного часопису». 6 січня 1929 р.	205
З робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 15 січня 1929 р.	206
Повідомлення інформатора «Донбасівець». Січень 1929 р. ...	208
Агентурне зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР про «Універсальний журнал». 7 березня 1929 р. ...	210
3 постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про т. Хвильового». 15 квітня 1929 р.	212
Витяг із повідомлення секретного співробітника «Корольова». 26 вересня 1929 р.	213
Машинопис статті «Нове амплуа Миколи Хвильового». Листопад 1929 р.	214
Агентурне зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 1929 р.	229
Анонімний відгук про журнал «Літературний ярмарок». 1929 р.	231
Повідомлення інформатора «Донбасівець» про «зелену кобилу». 1929 р.	232
Анонімний відгук про сьомий номер журналу «Літературний ярмарок». 1929 р.	233

1930

Повідомлення інформатора. 5 червня 1930 р.	235
---	-----

Повідомлення інформатора. 24 жовтня 1930 р.	236
Робоче зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 15 листопада 1930 р.	239
Повідомлення інформатора. 23 листопада 1930 р.	241
Повідомлення інформатора. 23 грудня 1930 р.	244
Витяг із робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 1930 р.	245
Анонімна записка «Про українські літературні кола». 1930 р. .	247

1931

З робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР (донесення «Ленінградця»). 5 січня 1931 р.	275
З робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР (донесення «Осторожного»). 5 січня 1931 р.	276
З робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР (донесення «Дмитрчука»). 5 січня 1931 р.	277
Витяг із робочого зведення ГПУ УСРР. 10 січня 1931 р.	278
Витяг зі свідчень Панаса Лебеденка. 18 лютого 1931 р.	282
Витяг зі свідчень Панаса Лебеденка. 18 лютого 1931 р.	284
Витяг зі свідчень Панаса Лебеденка. 18 лютого 1931 р.	285
Витяг зі свідчень Панаса Лебеденка. Лютий 1931 р.	286
Повідомлення секретного співробітника «Яге». 20 квітня 1931 р.	287
Витяг зі свідчень Олександра Попова. 26 червня 1931 р.	288
Витяг зі свідчень Миколи Горбаня. 30 червня 1931 р.	291
Витяг зі свідчень Миколи Сулими. 4 липня 1931 р.	293
Витяг зі свідчень Миколи Горбаня. 5 липня 1931 р.	299
Лист Григорія Бухнікашвілі до Миколи Хвильового. 28 листопада 1931 р.	300

1932

Повідомлення секретного співробітника «Професора». 12 січня 1932 р.	302
Лист Кузьми Долгополова до Миколи Хвильового. 27 лютого 1932 р.	303

1933

Агентурне донесення секретного співробітника «Професора». 17 березня 1933 р.	305
Агентурне донесення секретного співробітника «Професора». 10 квітня 1933 р.	310
Запит до Оперативного відділу ГПУ УСРР про встановлення особи Галини Колісник. 9 травня 1933 р.	312
Агентурна нотатка. 11 травня 1933 р.	313
Протокол допиту Юлії Уманцевої. 13 травня 1933 р.	314
Копія передсмертної записки Миколи Хвильового. 13 травня 1933 р.	316

Копія передсмертної записки Миколи Хвильового до пасербиці. 13 травня 1933 р.	317
Уривок зі звіту співробітника ГПУ УСРР про вилучення паперів у квартирі Миколи Хвильового. 13 травня 1933 р.	318
Спецповідомлення «Про самогубство письменника Хвильового». Не раніше 14 травня 1933 р.	320
Уривок зі зведення ГПУ УСРР. 26 травня 1933 р.	324
Уривок зі зведення ГПУ УСРР. Травень 1933 р.	326
Коротка характеристика тих, хто проходить. (Краткая характеристика проходящих). 1933 р.	327
Довідка на Миколу Хвильового. 1933 р.	328
Промова Івана Микитенка на похороні Миколи Хвильового. 14 травня 1933 р.	330
Промова Івана Кириленка на похороні Миколи Хвильового. 14 травня 1933 р.	334
Промова Петра Панча на похороні Миколи Хвильового. 14 травня 1933 р.	337
Промова Олександра Безименського на творчому вечорі в Харкові. 17 травня 1933 р.	339

1947

Постанова про подальше зберігання справи-формуляра Миколи Хвильового. 3 лютого 1947 р.	345
---	-----

1955

Висновок про зняття Миколи Хвильового з оперативно- довідкового обліку й закриття справи-формуляра. 13 квітня 1955 р.	346
---	-----

1979–1980

Спогади Олекси Кобця. 1979–1980.	348
--	-----

1984

З нарису Романа Рахманного «Дмитро Донцов і Микола Хвильовий». 1984 р.	361
---	-----

1993

Спогади Григорія Нудьги «Біля дорогої могили». Травень 1993 р.	382
--	-----

2005

Іван Дзюба. Микола Хвильовий: «Азіятський ренесанс» і «Психологічна Європа». 2005 р.	385
---	-----

Кілька слів навздогін. <i>Від упорядника</i>	403
--	-----

Іменний покажчик.	405
---------------------------	-----